

ההיה השלו מין דג?

באחד המפרשים הקדומים, הוא המדרש התימני "מאור האפלה" לרבנו נתנאל בן ישעיה (או: נתן בן ישע)¹, כתוב בפרשת בשלח (שמות טז, יג): 'ויהי בערב ותעל השליו, השליו הוא מין דגים שעולה מן הים בקיץ במקומות ידועים, והוא שמן מאוד'. ושם בפרשת בהעלותך (במדבר יא, לא): 'ויגז שלויים, השליו הם דגים בים העולים מן הים במקומות מסוימים ובזמנים מסוימים, והוא שמן מאוד'. ממבט ראשון נראה פירוש זה תמוה, והרי חז"ל וכל המפרשים פשוט להם שהשלו הוא מין עוף, וכן הוא גם בלשון ימינו: אולם כשנעניין בדברים נראה שיש ראיות חזקות מאוד לפירוש זה².

ניתן לכאורה להוכיח מלשון הכתוב "ויאספו את השליו" (שם פס' לב) שמדובר באיסוף בעלי חיים שאינם זזים כלל, מה שמתאים לדגים שהושלכו ליבשה, ולא לעופות שיכולים לנוע מעט אם מנסים לתופסם, אפילו אם הם עייפים אחרי תעופה ארוכה (כפי הפירוש המקובל).

ואין לומר שהרי ניתן להם בשר, ודג אינו בשר; שהרי בני ישראל מתלוננים בלשון 'זכרנו את הדגה' (פס' ה) מייד לאחר הזכירם 'מי יאכלנו בשר' (פס' ד), משמע שבשבילם אכילת בשר כוללת גם בשר דגים³! יתר על כן, לאחר ה'דגה' הם מזכירים שורה ארוכה של גידולי קרקע, ואינם מזכירים כלל בשר בהמה, צאן או אפילו עוף⁴! ועוד, חיות ועופות היו מצויים להם, אך דגים לא היו מצויים להם במדבר, ויתכן מאוד שדווקא להם נתאוו.

ועוד, נראה שגם במצרים עיקר מאכלם לא היה בשר בהמות וחיות אלא דגים, שהרי "תועבת מצרים כל רעה צאן" (בראשית מו, לד), ובהמות הנעבדות כאלילים אינן נרעות ע"י עובדיהן, אלא רועות את עצמן בחופשיות⁵. כך הקרבת קרבן פסח בדבר ה' הייתה למעשה ראשית המרד של העברים במצרים, 'משכו וקחו לכם צאן למשפחותיכם', וזהו אחד הניסים שעל שמו נקרא 'שבת הגדול'. לכן סביר להניח שגם בשנות שיעבודם לא אכלו בני ישראל בשר בקר או צאן, ויתכן מאוד שבמשך כמאתיים שנות הורגלו לא

- 1 ההדיר הרב יוסף קאפח מכת"י ותרגם מערבית. ירושלים, האגודה להצלת גנזי תימן, תשי"ז (רוב דבריו הועתקו לחומש 'תורה שלמה' ועוד).
- 2 לפני שנים רבות זכיתי לשמוע פירוש זה מדודי רבי ומורי הרב פרוף' ירחמיאל יעקב דושינסקי זצ"ל, מוסמד ישיבת פרשבורג ואב"ד דרום אפריקה (תרע"ז-תשמ"ז).
- 3 אמנם בהמשך הם מזכירים גם מיני ירקות שבוודאי אינם בשר, וראה להלן.
- 4 תוס' חולין דף קד, א: אבל בשאר ימים הנודר מן הבשר אסור גם בדגים. ובלשון הנצי"ב מוולוז'ין בהעמק דבר על פס' כב: 'אפשר לומר דהיינו בשר דגים, דבלשון תורה גם דגים מיקרי בשר'.
- 5 כבארץ הודו עד היום (עי' ר"א אבן עזרא שם).

לאכול כלל בהמות⁶, אלא אכלו בשנות השיעבוד דגים חֲנָם (פס' ה) מן הנילוס ושלוחותיו שבצדם עבדו בפרד⁷.

ועוד, מתאים שמשנה רבנו יאמר (פס' יג) "מאין לי בשר" כאשר הכוונה לדגים, כשהוא יודע שרק נס גלוי יוכל להביא להם דגים לאמצע המדבר; וכאשר הוא אומר בהמשך בפירוש (פסוק כב) "הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם?" הוא אומר זאת בכעין קל וחומר: הרי הוא לא יוכל לתת לעם בשר לאורך זמן מהצאן והבקר הנמצאים, על אחת כמה וכמה שאת ה'בשר' שהם מתאוים אליו, קרי: הַדָּגָה, שאינו בנמצא, לא יוכל לספק להם. על כך אומר משה: "כי כבד ממני" (פס' יד), "הַרְגֵנִי נא הָרֶג ואל אראה ברעתי" (פס' טו), וה' בתשובתו אינו רוגז על משה, ועניין זה אינו נחשב לו חטא; מתחילה "ויחר אף ה' מאוד" (פסוק י) וגם בהמשך "ואף ה' חרה בעם" (פסוק לג) - אך לא במשה⁸, כי כנראה התמיהה שלו על הבאת דגים לאמצע המדבר, שדרשה נס גלוי מאת ה', לא נראתה בעיני ה' כחוסר אמונה.

יש לשים לב לעובדה שלאורך כל הפרשה לא מוזכרים אף פעם עופות או בעלי חיים מעופפים. גם בדברי ה' אל משה והזקנים מוזכר רק בשר. אף תלונת העם "מי יאכילנו בשר" מצוטטת בפי ה', וראינו כבר לעיל שבפי העם 'בשר' הכוונה עשויה היתה להיות דווקא בשר דגים.

ועוד, מהו "לְגֹז" אם מדובר על עופות? ומדוע מן הים דווקא? לכאורה 'לְגֹז' הכוונה לקצוץ, לגזוז, לנתק את הדבר ממקורו⁹. אין כתוב כאן: 'ורוח נסע מאת ה' וַיָּבֵא שלוים', אלא (פס' לא): 'וַיָּבֵא שלוים מן הים ויטש!' אם מדובר על דגים הפירוש ברור: ה' ניתק אותם ממקור חיותם שהוא הים, ועקירתם מן המים היא 'גזיזתם', והרוח החזקה שהוציאה-ניתקה אותם מן הים "נטשה" - זרקה, השליכה אותם, סביבות המחנה. ועוד, אם היה מדובר בעופות הרי הם זקוקים אחר הצידה לשחיטה, הדחה, מליחה וכו', ואח"כ להכנה לאכילה ע"י בישול. לא ייתכן שרק יאספו אותם, ישטחום, ומיד יאכלום!¹⁰

אם נאמר שהשלו היה דגים, מתורצות כל הקושיות. מובן מדוע התאוו לדגים דווקא; מובן מדוע הוגז השלו מן הים דווקא; דג כשר הוא מיד עם יציאתו ממקור חיותו, המים; הוא מת מעצמו מעט אחר ניתוקו מן הים, ואין לקב"ה צורך לחולל נס נוסף של "שחיטה כשרה"; הרוח משליכה ארצה את הדגים ואין צורך אלא לְאָסְפָם!¹¹

- 6 אלא עובדים אותן; ויתכן שמכאן חטא העגל דווקא: ואכמ"ל.
- 7 "ולמאן דאמר דגים, מאי חנם? דהוּוּ מייתין להו מהפקירא. דאמר מר: כשהו ישראל שואבין מים, הקב"ה מזמין להם בתוך המים דגים קטנים בכדיהן" יומא עה, א.
- 8 כדעת ר' שמעון, עי' רש"י פס' כב ד"ה הצאן.
- 9 צורת "וַיָּבֵא" יכולה להיות משרש גז"ז מגזרת הכפולים (ע"ע), או גז"ז מגזרת ע"ו. רש"י מפרש מלשון 'כִּי גָז חֵישׁ וַיָּבֵא' (תהילים צ, ז) מגזרת ע"ו, אך אבן עזרא מפרש לפי בראשית לח, יג 'לְגֹז צֹאנֹו'. ואולם אף על פי רש"י, ה' הוא שגרם לדגים להיות 'גזים ועפים'.
- 10 ועיין יומא עה, ב: 'תנא משמיה דרבי יהושע בן קרחה, אל תיקרי שְׂטוּחַ אלא שְׂחוּט, מלמד שירד להם לישראל עם המן דבר שטעון שחיטה'. אולם אין סתירה מסוגיא זו לפירושנו שמדובר בדג, כי למסקנת הגמרא אין מקבלים את דעת ריב"ק הנ"ל, ומסבירים שְׂטוּחַ "שירד להם משטחין משטחין".
- 11 לשון הרמב"ם, הלכות שחיטה פרק א הלכה ג: "דגים וחגבים אינן צריכים שחיטה, אלא

ואולי דווקא על כך חרה אף ה': מדוע העם העדיף אסיפת דגים על פני ה'לחם מן השמים', שעם לקיטתו הנְסִיית יכלו למצוא בו כל טעם, עינו כעין הבדולח וטעמו כטעם לשד השמן? האין כאן רצון להתרחקות מסוימת מהשגחתו הגלויה של ה'?

מיכאל דושינסקי

אסיפתן היא המתרת אותן. הרי הוא אומר הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם אם את כל דגי הים יאסף להם ומצא להם". אמנם בתהילים עח, כז נאמר: 'ימטר עליהם כעפר שאָר, וכחול ימים עוף כנף; ובשמות טז, ג מוזכר: 'בשבתנו על סיר הבשר', ובפסוק ח אומר משה: 'בתת ה' לכם בערב בשר לאכל'. וה' אומר בפס' יב: 'בין הערבים תאכלו בשר ובבקר תשבועו לחם', ואח"כ בפס' יג: 'ותעל השלו'. אך מכל הנ"ל אין סתירה לדברינו, כי בשמות אין מוזכר בקר או צאן, וגם לא עוף, רק בשר, ויתכן לומר ששלו זה הוא הדג שבפרשתנו (או ששלו זה שבשמות בא במשך כל ארבעים השנים עם המן, ואינו זה המיוחד לפרשתנו). לגבי הפסוק בתהילים המזכיר בפירוש 'עוף כנף' – יתכן שבתבונה "וכחול ימים" טמון רמז שמדובר על בעלי חיים מגידולי הים, שמעופם מכוח הנס היה כשל עוף כנף (או שלפי הפירוש הנ"ל גם הוא מדבר על השלו של ספר שמות).

★ ★ ★

בענין היחס לשבתאים

פרופ' ר"ש שפיגל הזכיר במאמרו על רבי מהללאל הלליה מצוייטה נובה (גיליון 200 של 'המעין' עמ' 97 ואילך הערה 12) את העובדה שהרבה מחכמי הדור לפני כארבע מאות שנה נהו אחרי ש"צ. והנה כתב מהר"ח פאלאג'י ז"ל בספר כל החיים (דף יח ע"ב) "וכבר יש קבלה מרבותינו ואבותינו הקדושים שלא לדבר מטוב ועד רע על ענין ש"צ, כי גם קוב לא תקבנו גם בדרך לא תברכנו" עיי"ש. וראיתי להרב מנחת אלעזר ז"ל בספר חמשה מאמרות (עמ' קכח) שכתב דברים כדרבונות נגד מהר"ח פאלאג'י ז"ל בנידון זה, וז"ל: 'רחמנא לישזבן מהאי דעתא הנפסדת המטלת ספיקות מעין היש ה' בקרבנו וכו'. וחשבתי להצדיק קצת את הרב הגאון ז"ל בעל ספר כל החיים, להיות הספרדיים בימינו... נוחין להתפתות ולהאמין לכל דבר, על כן השיאם עוון אשמה גם לגדוליהם רבניהם בספיקות כאלו'. עיי"ש. ושוב ראיתי לר"ח אמסלם נר"ו בספרו 'גדול הנהגה מיגיעו' (עמ' עג) שכתב דברים כדרבונות על דברי הרב מנחת אלעזר ז"ל אלו (וע"ע בזה בהקדמת ספר חזון עובדיה על ארבע תעניות). והפלא על הרב מנחת אלעזר ז"ל, שהיה אדמו"ר חסידי, ולא ידע שהבעש"ט עצמו אמר על ש"צ שהיה ניצוץ משיח (עי' בקובץ 'קבלה' גליון יז עמ' קז ואילך, נמצא גם במרשתת בכתובת <http://pluto.huji.ac.il/~liebes/zohar/heshil.doc> ועל התנועה עמ' יד. וע"ע שם על החשבת כתבי ר' השיל צורף השבתאי בעיני הבעש"ט, ועל התנועה השבתאית בעיני מהרמ"מ משקלוב ז"ל).

ושמעתי אומרים, וכן נראה לענ"ד לבאר דברי מהר"ח ז"ל בשם גדולי איזמיר, שמכיון שרבים מגדולי אותו דור טעו אחרי ש"צ, אם כן הבא לדבר אחריו יבוא לדבר גם עליהם, ולכן תיקנו בזה שלא לדבר עליו כלל.

דרך אגב, מה שהעיר שם פרופ' שפיגל בעמ' 102 הע' 30 שאינו מובן טעם הדגשת תיבת 'זאת' בראשי פסקאות בהקדמת הספר, פשוט שנמצאים בספרים הקדמונים הקדמות שמחברם מתחיל או מסיים באותה תיבה את כל הקטעים לתפארת המליצה בלבד. אך לפי הנ"ל שיתכן שהיה ר' מהללאל ז"ל עצמו ממאמיני ש"צ ובן יותר הרמז ב'זאת', שיתכן שרמזו לשנת ת"ח שהיא הרמוזה בפסוק 'בזאת יבוא אהרן אל הקודש' והוא בגימטריה צו"ם קו"ל ממו"ן, והוא רמז שבתאי ידוע.

משה פרץ

★ ★ ★

על כתיבת 'העמק דבר' ועל פירוש 'חסידיך'

בגיליון 201 עמ' 94-95 כתב רא"מ גלנצר על קושי בפירוש הנצי"ב על התורה שהובא לידיעת עורכי המהדורה החדשה של 'העמק דבר', וסופם של דברים שהעורכים הסתמכו על פתקה בכתב ידו של הנצי"ב שתוכנה כלל לא היה ברור כדי להשמיט את אותו פירוש מוקשה. לדעתי, כל צורת הטיפול באותו פירוש היתה רשלנית¹. אך בטרם ניגע בפירוש עצמו, חובה להקדים הסבר לתהליך עריכתו של פירוש 'העמק דבר'. הפירוש נכתב בארבעה שלבים: א. הכתיבה הראשונית. ב. ההכנה לדפוס. ג. הערות שנוספו לנצי"ב במהלך השנים. ד. הכנה לדפוס נוסף.

ואפרט: פירוש העמק דבר נכתב ע"י הנצי"ב ע"פ שיעורו היומי בישיבת וולוז'ין, כפי שהוא מעיד בעצמו: "וזכות הרבים עמדה לי שפירשתי בכל יום הפרשה לפני היושבים לפני ה' בית התלמוד עץ חיים אשר נטע אביר הרועים הגאון מוהר"ח [=מורנו הרב ר' חיים] זצ"ל"². גם ר' ברוך עפשטיין, אחיינו של הנצי"ב, הזכיר כבדרך אגב: "אחר תפילת שחרית, ואחר שהגיד 'שיעור' פרשה חומש מסדר פרשיות השבוע, כדרכו יום יום..."³, ותלמיד ישיבת וולוז'ין באותם ימים מספר כי: "בוולוז'ין היה נהוג ללמוד גם חומש... יום יום אחרי תפילת שחרית היה הנצי"ב בכבודו ובעצמו מסביר לתלמידיו, שנתאספו סביב לשולחנה⁴,

- 1 בדומה לצורת עריכתם את הפירוש מחדש (ירושלים התשנ"ט), וכבר העיר על כך בקצרה הרב מרדכי קופרמן בהקדמתו למהד' בעריכתו (ירושלים התשס"ה). ועי' עוד להלן הע' 29.
- 2 העמק דבר, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תשל"ה, קדמת העמק (=הקדמה) ה, עמ' III-IV.
- 3 מקור ברוך ח"ד וילנה תרפ"ח עמ' 1978. הרב קוק, כתלמיד בישיבת וולוז'ין, ציין רק כי הנצי"ב "הרגיל אותם [את תלמידיו] לשנן פרשה אחת בכל יום מפרשת השבוע" (מתוך מאמרו של הרב קוק 'ראש ישיבת עץ חיים' [חתום: י. קו"ק], כנסת ישראל, ורשה תרמ"ח, עמ' 138-142 (בספרו של הרב מ"צ נריה, טל הראי"ה, ב"ב תשנ"ג, עמ' רלז). מנהג זה נקבע ע"י הרב קוק גם בתחילת דרכה של ישיבת 'מרכז הרב': "ב"ה שלהתפילה ולימוד הפרשה מתקבצים קצת יותר [תלמידים]" (אוצרות הראי"ה, חלק א, הרב מ"י צוריאל - עורך, ראשל"צ תשס"ב, עמ' 537. ראה גם שבחי הראי"ה עמ' קעד).
- 4 ההיסטוריון שטמפפר ציין בפירוש את מה שרק רמוז כאן, שהשיעור הזה לא היה שיעור חובה והשתתפו בו חלק מן התלמידים: "מי שרצה לשמוע את השיעור של הנצי"ב בפרשת

פרק בפרשת השבוע⁵. מעניין להשוות שיעור זה לשיעור שהעביר הנצי"ב בגמרא⁶: "השיעור היה מין עבודת-הקודש, וראש הישיבה היה בבחינת כהן-גדול. הזמן היה תמיד קבוע ועומד. נכנס ראש הישיבה, היו הכל קמים לכבודו... היו כולם יושבים בשקט ובמנוחה, אזניהם קשובות עד תום השיעור; וראש הישיבה היה יוצא מתוך חשיבות כמו שנכנס". סביר כי שיעור פרשת השבוע שהעביר הנצי"ב מדי יום, היה קיים במשך עשרות שנים, בטרם הועלו דברים מתוכו על הכתב ע"י הנצי"ב⁷.

רק בשנת תרל"ט לערך החל הנצי"ב להפוך את השיעורים שמסר בעל פה לפירוש סדור וערוך. אחת הנקודות המאפיינות שלב זה הוא איתור המקורות לחידושי. כלומר, מטבע הדברים בשיעור הנמסר בע"פ ניתן למסור שמועות ששמע מוסר השיעור מאחרים, או לציין חידוש ללא מקור, אם מתוך חוסר ידיעה ושכחה ואם בכוונת מכוון. בהקדמתו ציין הנצי"ב: "ואם עפ"י מקרה מצאתי כדברי בספר אחר, לא החדלתי ע"פ רוב לציין שמצאתי בזה הספר". ואכן אנו מוצאים הערות בסוף פירוש כזה או אחר של הנצי"ב (לעיתים בסוגריים עגולים או מרובעים) "אח"כ ראיתי בספר... שכתב כן"⁸, כמו גם ציונים סתמיים: "זה מצאתי"⁹ או "שמעתי"¹⁰.

השבוע נשאר בישיבה". שאול שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 158. וראה להלן בהע' 7.

5 'ישיבת וולוז'ין', ש' זק, יהדות ליטא ח"א, נ' גורן ועוד - עורכים, ת"א 1959, עמ' 210, וכן אישים ושיטות, הרב ש"י זיין, ת"א [תשי"ז], עמ' 27.

6 כפי שתארו בנו - מ' בר אילן, מוולוז'ין עד ירושלים, עמ' קסח.

7 נראה כי שיעור פרשת השבוע יוסד בוולוז'ין שנים רבות קודם הנצי"ב. ר' משה שמואל ודורו, רמ"ש שפירא, קובץ זכרונות מהנ"ל, נ"י תשכ"ד, עמ' 47 מתאר את השיעור היומיומי של ר' אצל'ה חותנו של הנצי"ב "בחומש עם רש"י בתוספת ביאוריו שלו" (והשווה לדברי הנצי"ב בהקדמתו: "וגם יש פירושים אשר שמעתי מפי חותני הגאון מוהרי"ץ זצ"ל בימי חורפי"). ראה גם שם בעמ' 41: "בפי הגאון ר' אליהו חיים [מייזל] היה שגור כי לכן זכה לחכמה ולגדולה יותר מחבריו, מפני ששמע את ה'חומש' של רבו" (ראה עוד שטמפפר, עמ' 62 הערה 8, ובעמ' 69 הערה 44). שיעור זה היה המשכו של השיעור שנתן אביו - ר' חיים מוולוז'ין, כפי שתיאר ר' יצחק עצמו: "זה היה דרך הילוכו בקודש מעודו. לא הניח ידו מלהגיד לבני עירו אחר תפילת השחר פרשה מסדרא דשבוע יום יום" (הקדמה לספר נפש החיים, ירושלים תר"ד, עמ' 8). רי"ל מימון ייחס את ייסוד השיעור לנר"א עצמו: "היתה דרכו של הגר"א לחזור בכל שבוע על פרשת השבוע יחד עם כל אלה שלמדו בבית מדרשו" (תולדות הגר"א, י"ל מימון, ירושלים תש"ס, עמ' פא). אמנם ב'מעשה רב' מפורש רק שקרא מקצת שמו"ת בכל יום ויום תיכף אחר התפילה, וסיים בערב שבת. בספר סערת אליהו מובא תיאור מכת"י של בנו ר' אברהם: "ואח"כ קרא פרשה בתורה שמו"ת, וכל מלה ומלה היתה יוצאת כאור בהיר מפיו הקדוש והטהור זלה"ה".

8 ראה למשל: בראשית ב, יט; י, יב; מד, לד; מז, ט; מז, יח; שמות ז, יא (ב'הרחב דבר'); שמות כה, יח; ויקרא יד, כ; כה, כו; כה, לג; במדבר יד, כא; דברים יט, יט.

9 הפירוש (כולל המדרש שמצטט הנצי"ב) מובא כבר ב'תורת משה' לר' משה אלשיך ובמלבי"ם (שם) ללא ציטוט המדרש. פירוש זה מובא גם בפירושו של ר' יעקב מקלנבורג 'הכתב והקבלה'.

10 גם פירוש זה מובא גם בפירוש 'הכתב והקבלה'. ראה גם את הערת מו"ל אדרת אליהו, ירושלים תשמ"א (מהדורת צילום), עמ' 197. לפי זה טעה ניסים אליקים שכתב: "הכתב

כאמור, הנצי"ב העלה על הכתב גם חידושים ששמע באוזניו ולא היו כתובים בספרים¹¹. השפעתם של כל אלה על אחידות החיבור גדולה. ניתן להבחין בכך מתוך השוואה בין 'העמק דבר' לחיבור אחר של הנצי"ב שהודפס שבע שנים מאוחר יותר המצטיין בקוהורנטיות שלו - 'מטיב שיר' על שיר השירים, המכונה ע"י הנצי"ב גם בשם 'רנה של תורה'.

המשותף לשני השלבים הראשונים שתיארנו זה עתה, הוא שכל מה שהוכן אכן הודפס בספרי 'העמק דבר', שנדפסו בוילנה תרל"ט-תר"ם. אך "בשעה שכל תלמיד החכמים שבדור ישבו ונהנו מהחומש התורני 'העמק דבר', הוסיף הוא, המחבר, לשבת על האובניים. איננו מחבר במובן של שם התואר, אלא במובן של בינוני פועל. כאילו עוד לא ראה הספר אור. ממשיך ומוסיף - לבינה ללבינה ואריח לאריח. הפרוציס של הבנין עדיין בעצם תוקפו. הארמון עוד לא על משפטו יושב. זקוק הוא ל"תוספת השפעה"..."¹². ואכן הנצי"ב המשיך לחדש בפירושו לתורה. הוא סיפר כי "נכספתי מאוד לשוב ולהדפיס החומשים עם העמק דבר, כי רבים מבקשים אותם ממני, וגם יש לי הוספות הרבה, אבל אין לי עצה להשיג הוצאות הדפסה"¹³. את ההוספות שהיו לו כתב הנצי"ב על גבי העותק היחיד שהיה בידו¹⁴, והערות אלה מצאו את מקומן בהדפסה השניה של העמק דבר. הדפסה זו בוצעה על ידי בנו, ר' מאיר בר אילן-ברלין רק שנים רבות מאוחר יותר - בירושלים תפ"ח (תרצ"ח). הערות אלה נוספו כנספח בסופו של כל חומש, בסה"כ כאלף חמש מאות הוספות¹⁵.

והקבלה' מוזכר ב'העמק דבר' רק פעם אחת" ('העמק דבר' לנצי"ב - מידות וכלים בפרשנות הפשט, רחובות, עמ' 40). מאידך, משלושת האזכורים הבודדים של פירוש זה נראה שאכן הנצי"ב לא עבר בצורה שיטתית על 'הכתב והקבלה' קודם שכתב את פירושו. במקום אחד הוא מציין: "אח"כ מצאתי בספר הכתב והקבלה" (בראשית י, יב. ההדגשה שלי), ובשניים האחרים בצורת שמועה בלבד. לעומת זאת, אליקים כבר עמד על העובדה שנפתלי הרץ ווייזל (רנ"ו) המוזכר רבות ב'הכתב והקבלה' מוזכר גם אצל הנצי"ב (בפירושו לספרי - עמק הנצי"ב, ירושלים התשל"א, דף עט, עקב יג) בשם 'החכם רה"י'.

11 למשל: בנו, הרב חיים ברלין - ויקרא יב, ז (בהרח"ד); כו, מ; במדבר ב, כ (בהרח"ד); לד, יט. הרב יחיאל מיכל עפשטיין, בעל 'ערוך השולחן' וגיסו-חותנו של הנצי"ב - במדבר לד, יט; רבני פינסק, הרב אליעזר משה הורוביץ - במדבר ו, ו; כח, לא (הרב הורוביץ מוזכר גם בשו"ת הנצי"ב - משיב דבר ח"א סימן מ, עמ' 48); הרב מרדכי זאקהיים - במדבר כד, יד. עם הרב בצלאל הכהן מוילנה היתה לנצי"ב חליפת מכתבים, וגם הוא מוזכר בפירוש - שני האזכורים הם בהרחב דבר על שמות: יב, טו; לא, יז (גם בשו"ת הנצי"ב ח"ב סימן קד עמ' 164-165 יש תשובה אליו, ונראה שהיא חלק מחליפת מכתבים ביניהם).

12 הרב זיין שם, עמ' 33.

13 במכתבו לאהרן צבי דעגלין, אגרות הנצי"ב ח"א, ב"ב תשס"ג, עמ' מא, וראה שם גם עמ' ל-לא, לה.

14 במכתב נוסף לנ"ל מכ"ג מרחשון תרנ"א, שם עמ' לז: "יצר לי על שלא נמצא חומש שלי ביד מע"כ, אכן אינו בידי לשלוח למע"כ, כי כולם נמכרו או נשרפו באסון השריפה שהיה בקיץ תרמ"ו, ולא נשאר אצלי כי אם מה שאני משתמש בו". שריפה זו מוזכרת גם ע"י בנו של הנצי"ב, הרב חיים ברלין, בבית עקד ספרים, ח"ד פרידברג, ת"א תשי"א, עמ' 1077 מס' 689, שם הוא מסביר שרוב המהדורה הראשונה נשרפה ונשארו ממנה עותקים בודדים.

15 ומשם לרוב המהדורות הנפוצות, כמהדורת ועד הישיבות, ירושלים תשל"ה, וצילומיה.

אך נראה שבשנת תרנ"ב - לאחר סגירת ישיבת וולוז'ין - כשהכין הנצי"ב את ספרו לדפוס מחדש, היו בידיו גליונות אחרים נוסף לעותק שבידו¹⁶. הרב א"ד רבינוביץ-תאומים (האדר"ת) מספר כי "העירותיו [את הנצי"ב] כמה דברים בביא[ו]רו על התורה שהיה מגייה להדפיסו מחדש"¹⁷. חידושים אלה לא הודפסו במהדורת תפרח", וגורלם היה להמתין שנים ארוכות, עד שצאצאיו של הנצי"ב הואילו להכין את 'העמק דבר' להדפסה מחדשת (ירושלים תשנ"ט). בהדפסה זו הם שילבו הן את ההערות שנוספו במהדורת תפרח", והן את הערות שהיו בידם בכתב יד¹⁸.

אלא שנראה שהצאצאים עשו בשל הנצי"ב כבשלהם; כך קרה שהוספה של הנצי"ב שלא מצאה חן בעיניהם הושמטה לחלוטין! באחת ההוספות במהדורת תפרח"י מביא הנצי"ב ראייה ארכיאולוגית מתוך מאמר מחקרי שנדפס ב'הצפירה'. כך היא לשונו: "ונהר מצרים אינו כעת בעולם, אלא שהיה אז נהר מפסיק שם. כ"ה [=כן הובא] בצפירה תרמ"ב נומר 32 בשם לוחות חרטומי מצרים"¹⁹. כותב המאמר שממנו הביא הנצי"ב ראייה, הוא לא אחר מאשר נחום סוקולוב²⁰. במאמר הנ"ל, שנתפרסם בסדרת המשכים, הוא נעזר בידעו ההיסטוריה והארכיאולוגיה של מצרים להוכחת דברי ספר בראשית והבנתו, ומביא חוקרים ונסמך או מתפלמס עמם. ובקטע הרלוונטי, אליו הפנה הנצי"ב, כותב סוקולוב:

- במהדורת מ"י קופרמן, ירושלים תשס"ה, שולבו ההוספות בגוף הפירוש ולפי מה שידוע לי ר' מאיר בר אילן השתמש בחומשו של הנצי"ב, שהיה בספרייתו של אחיו - הרב חיים ברלין. אשמח אם אי מי מהקוראים שידע פרטים יותר מדויקים יודיעני.
- 16 לא מן הנמנע שהיו לנצי"ב באותה תקופה עוד חומש או גליונות נוספים מלבד זה שהיה בידו. מההפניות לשאגת אריה באותו פרק (שמות יב, מח ובהוספות לשמות יב, טו), נראה שבדק את מקורותיו שוב, כמי שמתכוון להוציא מהדורה חדשה.
- 17 סדר אליהו - יומנו של האדר"ת (הרב מ"צ נריה - עורך), ירושלים תשמ"ד, עמ' 85. ביקורו של האדר"ת את הנצי"ב היה במרחשוון תרנ"ג (שם), אך הם נפגשו פעם נוספת בשבט אותה שנה (אגרות הנצי"ב מוולאז'ין, ב"ב תשס"ג, עמ' רלח-רלט).
- 18 למשל בראשית יז, יג. דוגמא מעניינת היא ספר עקדת יצחק שמוזכר רק פעם אחת בהעמ"ד - בויקרא טז, א. כל פירושו של הנצי"ב לפסוק זה כבר הובא במהדורת תרל"ט-תר"מ, אך במהדורת ישיבת וולאז'ין הובא הפירוש בתוספת המשפט: "ואח"כ ראיתי שכן כ' בעל עקידה שער ס"ג". כלומר, הנצי"ב נחשף לספר זה רק בשנותיו האחרונות.
- 19 בראשית טו, יח (השווה לפירושו בבמדבר לד, ה, שמביא זאת בשם אבן ספיר). עמ' ז במהדורה הנ"ל. עיין גם דברים לד, ה בהוספות המאוחרות. גישתו הריאלית של הנצי"ב גרמה לכך שלא נרתע מלחלוק על פירוש הרשב"ם (בניגוד ללוליניות פרשנית שעשה בשמות לט, כג, כדי לא להכריע בין רש"י לרמב"ם ורמב"ן) בפירוש מקום גאוגרפי ע"פ הידע הנרחב שכבר קיים בימי הנצי"ב (שמות כג לא, והשווה פירוש הרשב"ם שם ובדברים א, א). גישה זו מוסברת על ידו בהרחבה בדברים לב, מ. אגב, הפנייה לעיתון הצפירה (תרל"ד נו' 321) קיימת גם בחידושי החזו"א או"ח, ב"ב תשכ"ז הלכות ראש השנה סימן קמא, אות ט, עמ' רלח.
- 20 חתום: נ"ס - אמנם לא בגליון הנ"ל של ט"ו אלול תרמ"ב, אלא מספר גליונות אח"כ - ובמדרו הקבוע 'הצופה לבית ישראל'. אין זו ההפניה היחידה לעיתון בן תקופתו של הנצי"ב. בפירוש לבראשית ב ט, כותב הנצי"ב: "וראיתי דעת רבינו מיימון באגרת הנחמה

המקרא הקצר 'לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדול נהר פרת, אשר לא מצאו בו המפרשים ידיהם ורגליהם, נתבאר בביאור מספיק ע"י לוחות החרטומים סיפורי נצחונות המלך תותמס (לעפסיוס דענקמאלער III 31) כי הנהר ההוא איננו היאור הנודע, אך פלג מים אשר הגביל בין מצרים ובין כנען בעת ההיא...²¹

נראה כי עורכי המהדורה החדשה נרתעו מהאפשרות שייודע לציבור שלא זו בלבד שהנצי"ב מסתמך בפירושו על ממצא ארכיאולוגי - אלא אפילו על כתביו של נחום סוקולוב, לימים מראשי הציונות; לכן עורכי המהדורה השמיטו את המשפט הנ"ל²². אמנם היות שמאז הדפסתו הראשונה של 'העמק דבר' בשנים תרל"ט-תר"ם עד הדפסת המהדורה השנייה בשנת תרצ"ח עבר למעלה מיובל שנים (!), יתכן מאוד שהמהדורה הנוספת של ההוספות שכתב הנצי"ב אכן נכתבה בגליונות נפרדים ולא הגיע לידי הרב בר אילן, ורק המהדורה הראשונה של הוספותיו שנכתבה על העותק הבודד שהיה ברשותו היתה בשימוש ר"מ בר אילן לצורך הכנת המהדורה השנייה. כך גם נראה מהשוואת הגרסאות השונות והשינויים הקלים בהוספות. כיון שלטענת עורכי מהדורת ירושלים תשנ"ט "במהדורה זו באו כל ההוספות והתיקונים שעל גליוני חומש מרן הנצי"ב זיע"א אשר הגיה בכת"ק, וגם מכת"י העתקה של ההוספות והתיקונים משולבים להפירוש" (כפי שהיא מופיעה בפתיחה לכל חומש במהדורתם. ההדגשות לא במקור), ניתן לכאורה לומר שהשמטת החידוש הנ"ל נעשתה ע"י הנצי"ב עצמו, בהנחה שהתוספת אכן חסרה בגליונות שכתב הנצי"ב.

עד כאן ביחס למהדורות השונות וההוספות עליהן, מכאן נפנה את הדגש להערתו של ר' אברהם מאיר גלנצר, שהתייחס להשמטת הפירוש על 'לאיש חסידך' בדברים לג, ח.

- 21 (שהועתק בעלי 'הלבנון' שנה שמינית עלה מ'). אגרת זו של אביו של הרמב"ם נפרשה על פני גליונות 41-25 בעיתון 'הלבנון' בחודשי פברואר-יוני 1872 (תרל"ג).
- 21 עמ' 253. פירוש נוסף של הנצי"ב המסתמך על ידיעות מדעיות מובא בשמות ז, נט על התנינים: "אם היו הצפרדעים מין הידוע המשחית הנמצא עד היום ביאור ונקרא (קראקאדיל). סביר שהושפע מהראב"ע והרס"ג (הנצי"ב פותח בכך שזו מחלוקת ראשונים). נראה שידיעתו על כך שעד היום נמצא תנין כזה ביאור, מסתמכת על כתבה ב'המליץ' 9.5.1867 'התנין האמריקאני': "יהנהו איפוא קטן מהקראקאדיל אשר בנהר הנילוס", או על כתבה שפורסמה שבועיים אחר כך (23.5.1867) 'סוסי היאור': "בארץ מצרים יחיו עוד תנינים (קראקאדילען) מעטים חיי צער ולחץ" (ראה גם את כתבות ההמשך 4.6.1867 וב' 27.6.1867).
- 22 תודה למו"ר הרב דוב ליאור שליט"א ששם לב להשמטה זו. במהדורת קופרמן, התוספת הובאה בשלמותה. מעניין לציין כי השמטה מסוג דומה קיימת גם בשו"ת של הנצי"ב 'משיב דבר'. בעוד במהדורה הראשונה משיב דבר ח"ב, ורשה תרנ"ד (מהדורה שיצאה מיד לאחר פטירתו של הנצי"ב, וייתכן שגם היא נערכה בצורה חלקית או מלאה ע"י הנצי"ב), סימן ח, עמ' 71-73, הופיע (בשינויים קלים) מאמר שכתב הנצי"ב בעיתון 'המליץ' גיליון 188, יג באלול תרמ"ז, 02.09.1887, עמ' 3-1. המילים שפתחו את המאמר: "הן בא בעלה המליץ נו' 137 שנת תרמ"ז...", שונו במהדורה החדשה ל"הן בא בעלה שנת תרמ"ז". מאידך יש לציין שגם במהדורה הראשונה הושמט התאריך שצוין ב'המליץ': "יום א' לסדר כי ה' אלקיך

רא"מ גלנצר סיפר שהסב את תשומת ר' צבי שפירא לכך כי: "הרי חסידך בפסוקנו אינו לשון רבים, כי הוא חסר יו"ד אחרי הדל"ת, והסגול באה כי טעמו אתנחתא שדינו כסוף פסוק!". בן שיחו סיפר בתגובה כי במהלך עריכת המהדורה החדשה של העמ"ד "פיתקה אחת שנמצאה בין ההערות על ספר דברים לא ידעתי להולמה, וזה לשונה: 'חסר יו"ד במקרא, וצריך להשמיט ולתקן'. במשך דורות חיפשו בני המשפחה בעשרות אלפי המילים שכתב הנצי"ב איה מקומו של 'חסר היו"ד'... ממילא צריך להשמיט את כל הפירוש שבנוי על לשון רבים".... ואכן במהדורת חומש העמק דבר המתוקנת שהודפסה ע"י נכדי המחבר... השמיטו את כל הפירוש הזה".

נראה כי דרך ההתנהלות הרשלנית של צאצאי הנצי"ב פעלה גם במקרה שלפנינו. אם הם היו בודקים הם היו מוצאים שהפירוש הזה של הנצי"ב אינו יחידאי, ושקיימים לאורך העמ"ד עוד שלושה פירושים זהים בתבניתם, נוסף לפירוש שהושמט. יודגש כי כל הפירושים האלה הופיעו כבר בדפוס תרל"ט-תר"ם:

א. "הודיעני נא את דרכך... ואמר 'דְרָכְךָ' בל"ר [בחסרון יו"ד ע"פ מסורה] ולא 'דְרָכְךָ/ משום שיש שני דרכי הנהגת ישראל, היינו פרנסה והגנה" (שמות לג, יג).
ב. "ובאשר יש הרבה אופני אנשי מלחמה... משום הכי כתיב 'ובעמך' בסגול לשון רבים, ויו"ד הרבים חסר ע"פ מסורה"²³.

ג. "לא תקח לְבָנְךָ. לְבָנְךָ מיבעי. ובא לרמז דהנושא גויה בכרת, והיינו מיתה לפני זמנו, ונישאת לבנו השני, שהרי איסור אשת אח אין כאן, משום שאין קידושין תופשין בה" (דברים ז, ג). כלומר, הנצי"ב מפרש את צורת הכתיב 'לְבָנְךָ' המצויה בסוף פסוק, כאילו כתוב 'לְבָנְךָ'. ייתכן שהנצי"ב מתבסס על היותה של צורה זו יחידאית בכל התורה"²⁴.

ד. "ואמר 'לאיש חסידך' לשון רבים, כמו 'בשר חסידך' [תהילים עט, ב], ולא אמר 'לאיש חסידך' בשו"א, כמו 'לא תתן חסידך לראות שחת' [שם טז, י], אלא בשביל שיש חסיד בזה הפרט ולא בזה. ע"כ אמר דמלוי יצאו שני אופני החסידות, וא"כ הוא 'איש חסידך' - אבי החסידים" (דברים לג, ח)

נראה שהנצי"ב מתעלם מצורת הסיום בסוף הפסוק, שהרי צורת ההפסק דורשת שסיום המילה ישתנה. חשוב להדגיש כי אין לומר שהנצי"ב לא היה מודע לצורת ההפסק, משום שפירושו על בסיס צורת ההפסק הם בודדים. נוסף על כך, לא ניתן לבטל לחלוטין מבחינה דקדוקית-פשוטנית פירושים אלה, משום שלמרות שצורת ההפסק היא אחידה בכל התורה, קיימים גם יוצאי דופן שנותרים בצורת יחיד. כדוגמא לכך ניתן להביא את המילה 'כְּגִבּוֹרְתְּךָ' (דברים ג, כד), שפירושה לפי ההקשר וגם לפי צורתה הוא הגבורות שלך, למרות חסרון ה' לקראת סיומה של המילה²⁵.

מתהלך בקרב מחניך וגו' שנת תרמ"ז". (דרך אגב, גם המבוא הקצר והנפלא של הרב בר אילן לחומשי 'העמק דבר', שנמצא בסוף כרך בראשית בכל עותקי המהדורה השניה - הושמט במהדורה השלישית; אמנם אין הוא חלק מגוף החיבור, אך תמהני אם לא סייעה לכך העובדה שהרב בר אילן היה מראשי ה'מזרחי'... הערת העורך י"ק).

23 שמות ז, כח. והשווה לפירושו לפסוק כט.

24 צורה 'לְבָנְךָ' קיימת בכל התורה רק במקרה זה! אך השווה שופטים ח, כב; שמ"ב טז, ח; מל"א יא, יג; ישעיה ז, ג.

25 ראה רמב"ן שם. דוגמאות למקרה ההפוך - תוספת י' בגלל צורת הפסק (גם קטנה), ניתן לראות במילה 'ביניך' בבראשית טז, ה (ועיין ברש"י שם) ובמילה 'מחניך' בדברים כג, טו.

צורת חסרון יו"ד הרבים היתה מוכרת לפרשנים אף שהיא חריגה, וכבר הזכירה הרד"ק בספרו 'המכלול'²⁶. אחת הדוגמאות שהוא מביא שם כדי להראות זאת היא לא אחרת מהמילה 'דרכך' בשמות לג, יג.

לענייננו - לענ"ד נראה כי הנצי"ב לא התכוון להשמיט את כל הפירוש, אלא רק לתקן את הדרוש תיקון בו, בדומה להערה שכתב בשני המקומות בספר שמות: "יו"ד הרבים חסר ע"פ מסורה"²⁷. ייתכן שההשמטה והתיקון מתייחסת לפסוקים שהובאו ע"י הנצי"ב כראיות. אמנם בפסוק הראשון שהביא הנצי"ב (תהילים עט, ב) בכל הנוסחאות שלפנינו המילה 'חסידך' מופיעה שם בצורתה המלאה, אך לעומת זאת מסתבר שדווקא המילה 'חסידך' בפסוק השני שהביא הנצי"ב כראיה לסתור, המילה מופיעה הן במקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו והן במנחת שי בצורתה המלאה, בניגוד למקובל בידינו! ייתכן שתיקון פסוקי התהילים הוא הוא הדבר שאליו נתכוון הנצי"ב²⁸. למעשה במהדורה השניה העורכים השמיטו את פירושו של הנצי"ב לפסוק זה תוך היתלות באילן גבוה - הנצי"ב עצמו! אלא שהיתלות זו בפתקה שאיש לא ידע את מקומה ואת פשרה, היא היא שגזרה לשבט את פירושו של הנצי"ב. חמור מכך, בעקבות ההערה של רא"מ גלנצר, נמחקו שתי ההערות שבספר דברים (ז, ג; לג, ח). זאת ועוד, ההשמטה משאירה את קורא הפירוש תמה: מדוע חשוב לנצי"ב להדגיש שיש שני סוגי חסידויות, ובשתיהן נתברך שבט לוי?²⁹!

שמריה גרשוני

ראה גם את המילה 'רהיטנו' בשיר השירים א, טז, 'מצותו' (דברים ה י ועיינין בהעמ"ד שם ושם ז ט), 'דרכו' (שמואל א יח יד), 'אלמנותו' (ירמיה טו ח) ו'צורתו' (יחזקאל מג י), 'שפחתך' (רות ב יג. כן הוא בכ"י ששון 1053 ולדעת הרב ברויאר כך היה גם בצורתו במקורית של כ"י לנינגרד B 19a).

26 מכלול, כלל עשתי עשרה על חסרון יו"ד הרבים (בערך עמ' 7). ראה גם שם טור קנד בערך 'חלה'.

27 על מודעותו של הנצי"ב לגרסאות מדויקות יותר (דוגמא למודעותו לגרסאות שונות ראה בהעמ"ד שמות מ, כא), ועל נגישותו לספרייה מדעית, מעיד תלמידו הרב קוק: "בשמעו כי בהביבוליתיקה הקיסרית בעה"מ [=בעיר המלוכה - פטרבורג] יש שאלתות דרב אחאי ישן נושן בכת"י, לא נח ולא שקט עד אשר בא לעיר המלוכה, ובעזרת הרב החכם הגדול ד"ר הרכבי השיג את הספר לקנין עולם" הרב קוק, עמ' רלו. ראה גם מאיר ברלין [בר אילן], רבן של ישראל, נ"י תש"ג, עמ' 34. על השקעתו הגדולה באיסוף כתבי יד של השאלתות, ראה בהקדמתו לפירושו לשאלתות 'פתח העמק' (וראה על כך גם במבוא לשאלתות של מירסקי ליד הערה 15). ראה גם בפירושו שמות כה, כב.

28 בדומה לגרסה בתהילים נב, יא ע"פ כת"י ששון 1053, ולגרסה בתהילים פט, כ ע"פ מקראות גדולות דפוס ויניציאה רפ"ד-רפ"ו. על כל פנים, על פי רוב כתבי היד, וגם על פי הערת המסורה הקטנה הבאה בדברים לג, ח (גם בכתר ארם צובא וגם בדפוס) 'חֲסִידְךָ - ל' חס'. וכיוון שעל פי המסורה זהו המקרה היחיד של כתיב חסר במילה זו, ניתן להסיק כי בתהילים נב, יא ובתהילים פט, כ - הכתיב מלא על פי המסורה. תודתי לפרופ' יוסף עופר על סיועו בכתב בהערה זו.

29 על דרך ההשמטות במהדורת ירושלים התשנ"ט, כבר העיר בקצרה הרב מרדכי קופרמן בהקדמתו למהדורה בעריכתו (ירושלים התשס"ה). ועי' לעיל הע' 1.